

Dušan Puvačić

**O DRŽAVNOJ POLITICI,
PRIVATNIM
OSEĆANJIMA,
IZRAELSKOM
FOLKLORU, DAVIDU
ELAZARU I KRALJEVIĆU
MARKU:
SA DVA IZRAELSKA
PISCA, U EDINBURGU,
PIRANU I BEOGRADU**

PISMA I KOMENTARI

Književnost 3/2008

PISMA I KOMENTARI

O DRŽAVNOJ POLITICI, PRIVATNIM OSEĆANJIMA, IZRAELSKOM FOLKLORU, DAVIDU ELAZARU I KRALJEVIĆU MARKU: SA DVA IZRAELSKA PISCA, U EDINBURGU, PIRANU I BEOGRADU

Dušan Puvačić

Ne stavljam im imena u naslov, jer verujem da bi malo kome bilo šta značila. Koliko znam, knjige im nisu prevedene na srpski, niti se o njima kod nas pisalo. Mojim horizontom su preleteli davno i neočekivano, poput zvezda padalica, ali su ostavili trajne tragove u sećanju i na hartiji: Moše Šamir i Hanoh Bartov. Osećam ogromnu potrebu da o njima nešto napišem, mada sam svestan da će priča, u mnogo čemu, biti marginalna, i bizarna - u odnosu na ono kakva bi mogla i trebala da bude.

Šamira sam sreo u jesen 1970. u Edinburgu. U organizaciji Škotskog PEN-centra, od 18. do 22. oktobra je održavan redovan godišnji skup Međunarodnog PEN-a. Bilo je odlučeno da iz Beograda u Edinburg otputuju potpredsednik Srpskog PEN-a, Predrag Palavestra, i ja, kao sekretar. Srpske vlasti su, međutim, odobrile sredstva samo za jednog delegata, pa je izgledalo da će se moja velika želja da vidim Škotsku izjaloviti. Ali pošto sam već bio prijavljen, odlučio sam da ne propustim priliku i da sam finansiram svoj odlazak. Palavestra mi je ustupio polovinu svoje dnevnice da bi, koliko-toliko, smanjio moje troškove. Umalo da u Edinburg nisam otputovao sam. Palavestra je nekoliko dana pre puta, u Herceg-Novom, po završetku skupa o vidovima marksističke kritike, nagazio u moru na razbijenu čašu, kojom je rasekao taban. Rana mu je zašivena, ali se veoma teško kretao. Dvoumio se da li da uopšte krene na put. Na moje veliko olakšanje, rešio se da ipak ne odustane. Po dolasku u Edinburg, prilikom registracije i plaćanja kotizacije u hotelu "George", prvo što smo zatražili bila je adresa nekog lokalnog lekara koji će skinuti konce i previti rasečeno stopalo. Celog boravka u Edinburgu Predraga je mučila povređena noga.

Prvi dan konferencije bio je posvećen sastanku Egzekutive – Izvršnog odbora Međunarodnog PEN-a, Skupštini delegata svih prisutnih centara. Sledeća dva dana

se, u okviru Okruglog stola, raspravljalo o književnoj temi - "Uloga pisca u zajednici". Dnevni red sastanka Izvršnog odbora se sastojao iz protokolarnog, počasnog, organizacionog i političkog dela: informacije o umrlim članovima; obaveštenja o prestižnim nacionalnim i međunarodnim nagradama dodeljenim uglednim članovima PEN-a; diskusije o mestu i vremenu održavanja sledećeg Međunarodnog kongresa; rasprava o rezolucijama koje su podneli pojedini nacionalni centri, uglavnom zbog različitih ograđenja o Povelju Međunarodnog PEN-a. Iz sačuvanog dnevnog reda vidim da se posebna tačka odnosila na izveštaj o Memorandumu koji je podneo Libanski centar i na odgovor na njega primljen od Izraelskog centra. Ne sećam se više u čemu je bio predmet spora, ali mislim da se može pretpostaviti da je to bio jedan od oblika propagandnog rata vođenog tih godina – nakon nešto ranije (1967) završenog Šestodnevnog rata - između arapskih zemalja i Izraela. Verujem da je to bio i glavni razlog što se Moše Šamir pojavio u Edinburgu. Kad smo ga čuli kako govori pomislili smo: ovo je neki opasan Mosadovac. To nam ga je učinilo još zanimljivijim.

Kad kažem "nam", mislim na Palavestru i sebe. Iako smo se u Edinburgu družili sa delegatima ostalih jugoslovenskih PEN-centara, naročito sa predsednikom Hrvatskog PEN-a, Marijanom Matkovićem, u našem zbližavanju s Mošeom oni nisu sudelovali. Počeli smo razgovarati s njim na nekoj od pratećih delatnosti svakog takvog kongresa: na jednom od prijema, na kafe-pauzi između diskusionih sesija ili prilikom doručka ili ručka, u hotelu. Rekao je da trenutno živi u Londonu, da radi u Izraelskom informacionom centru pri Izraelskoj ambasadi, i da je u Edinburg došao kolima, porodično; poveo je ženu, ćerku (koja je bila pred odsluženjem vojnog roka) i, nešto mlađeg, sina. Rekao je da je prozni pisac, ali je bio veoma škrt u detaljima kad bi se pavela reč o njemu. Radije je postavljao pitanja nego što je odgovarao na njih. Tek pet ili šest godina kasnije, kad sam prvi put došao u Izrael, shvatio sam kako sam važnog i uticajnog pisca u Edinburgu upoznao. Kad sam rođacima svoje žene pomenuo Šamirovo ime i upitao da li znaju za njega, odgovorili su: Pa on je naš moderni klasik. Prva drama koja je izvedena u novostvorenoj državi bila je, zapravo, dramatizacija jednog njegovog ranog romana; poznat je i kao novinar i publicista: bio je osnivač i prvi urednik nedeljnika izraelskih vojnih snaga; njegove knjige čitaju čak i deca. Bili su zapanjeni kad su čuli da ga poznajem.

Ja sam ga, pri prvom susretu u Edinburgu, zasuo obaveštenjima koja je trebalo da mu otkriju razloge mojih proizraelskih simpatija. Žena mi je Jevrejka;

studentske godine provela u Jevrejskom studentskom domu u Beogradu, gde sam je i upoznao i gde sam stekao mnoge nove prijatelje; kao članica hora "Braća Baruh" posetila Izrael i pevala na Zimriji, međunarodnom takmičenju jevrejskih horova; nekoliko godina radila u Savezu Jevrejskih opština i učestvovala na Svetskom kongresu jevrejske omladine u Jerusalimu; ima čak i fotografiju na kojoj se rukuje sa predsednikom Izraela Zalmanom Šazarom; najveći broj njenih najbližih rođaka, uključujući i oca, stradao u Jasenovcu; nekoliko preživelih članova porodice se nastanilo u Izraelu.

Razgovaralo se, razumljivo i o politici. Moše je bio sasvim određen: Teško mu je da prihvati činjenicu - mada donekle može da razume razloge - da je Jugoslavija, jedna od prvih zemalja koje su priznale Izrael, stala tako pristrasno uz Arape. Zna on da je državna politika jedno, a privatna osećanja drugo (eto, sad se u razgovoru s nama, u to ponovo uverio) - ali ipak... Odgovaramo da s tom činjenicom mi imamo mnogo veći problem od njega, jer *naša* privatna osećanja moraju da ostanu privatna i prikrivena, jer bi bilo krajnje opasno učiniti ih javnim. Sila Boga ne moli, sigurno da to razume... Ali, kad bi došao u Jugoslaviju, brzo bi se uverio koliki jaz postoji između onog što se javno govori i privatno misli - ne samo u politici prema Izraelu. I jugoslovenski PEN-centri su često u neprilici zbog tvrde državne politike.

Uveče, trećeg dana konferencije (bio je u utorak, 20. oktobra – sačuvao sam pozivnicu), na programu su bile privatne *wine parties* u kućama članova Škotskog PEN-centra koji su živeli u Edinburgu. Naši domaćini su bili Mr & Mrs L. P. Elnwell-Sutton. On, kasnije smo saznali, poznati orijentalista i najveći britanski stručnjak za Perziju – od jezika, književnosti i folklora do istorije i politike – sve perzijsko je bilo u njegovom domenu. U programu je sugerisano da je najjednostavnije na adrese domaćina doći iz hotela taksijem. Kad smo utvrdili da smo pozvani na isto mesto, Moše je predložio da Predrag i ja pođemo s njim i njegovom suprugom Cviom njegovim kolima. Deca su već velika i ostaće sama. Pošto nas domaćini očekuju "posle 8", sastaćemo se pred hotelom desetak minuta ranije, taman koliko je potrebno da stignemo na vreme, jer ne idemo daleko. Međutim, ta "kratka vožnja" se nekako odužila. Računajući da smo u sigurnim rukama, nismo obraćali pažnju kud Moše vozi. Čim smo primetili da su on i Cvia prešli na temperamentni ivrit, s mnogo gestikulisanja, jasno nam je bilo da smo zalutali. U jednom trenutku Moše je iz bučne, prometne ulice na kojoj smo se našli, naglo skrenuo u uličicu u kojoj uopšte nije bilo saobraćaja. Već se bio spustio mrak i nismo jasno videli gde smo. Moše se

okrenuo, nasmejao i rekao: "Kud će Jevrejin nego u krematorijum!" Doveo nas je pred kapiju jednog od edinburških krematorijuma. Nasmeljali smo se njegovom crnom humoru i vratili u ulicu u kojoj smo već bili. Nije bilo razloga za nervozu, jer je ono "posle 8" značilo da nas domaćini očekuju - kad god stignemo. A stići ćemo sigurno – do kraja konferencije.

Rekao sam Mošeu da se ne sekira, jer sam se i sam, toliko puta, našao u sličnoj neprilici. Kad sam, 1973. godine, na putu iz Beograda za Lankaster, prvi put kolima stigao u London, nisam nikako mogao da nađem autoput kojim ću izići iz grada. Prilično iznerviran, zaustavio sam prvi slobodan taksi, objasnio vozaču u čemu je problem i zamolio ga da me izvede na pravi put. Platiću kao da me je vozio. Bila je to prilično duga i skupa vožnja, sa dosta (njegovog) čekanja da ga stignem kad bi me crveno svetlo zaustavilo na semaforu.

Isto to sam uradio ovom prilikom. Objasnio sam prvom taksisti koji je naišao da smo stranci, pisci, i da ga molimo da nas odvede do ulice Merchiston Gardens. Nasmeljao se, salutirao i rekao: "O. K. sir. Follow me". Pratili smo ga i posle desetak minuta stigli pred kuću ka kojoj smo se bili uputili. Izišli smo iz kola da mu se zahvalim i platim. Na pitanje: "Koliko smo vam dužni?" - odgovorio je: "Ništa, gospodine. Uživajte u Edinburgu," mahnuo nam rukom i produžio svojim putem. Bio je to moj prvi susret sa škotskim gostoljubljem.

Sutradan u podne se konferencija završavala. Već u 13.20 autobusi, parkirani ispred hotela "George" i "Mount Royal" (u kojem smo mi bili smešteni), polazili su put Abotsforda, čuvene kuće (bolje reći zamka), Voltera Skota, smeštene u graničnim predelima jugozapadne Škotske, na obali reke Tvid. Da bih uštedeo nešto prostora, preskočiću sve deskriptivno-turističke detalje koji bi se mogli ispričati o ovom izletu: opis Abotforda, predela u kojem je smešten, njegove arhitekture, parka, unutrašnjih dekoracija, nameštaja, istorije. Sve se to može naći u svakom bedekeru o Škotskoj - ili na Internetu. A ispričano mnogo bolje nego što bih ja mogao. Za ovu priliku zanimljiv mi se čini samo opis našeg povratka u Edinburg.

Krenulo se u predvečerje, jer je već u 19.30 trebalo biti u hotelu "George", na prijemu i svečanom oproštajnom banketu. U našem autobusu se uglavnom ćutalo; osim zvuka motora, gotovo ništa drugo se nije moglo čuti. I oni koji su razgovarali, pričali su šapatom. Kunjalo se, gledalo kroz prozor, sređivali nataloženi utisci. U jednom trenutku, neko je zapevao. Moše! Da li je to bila "Hava nagila" ili neka druga jevrejska pesma koju su mnogi znali – ne sećam se, tek autobus pun belosvetskih

pisaca se uskoro pretvorio u skladan hor. Pesmovođe su bili Moše, njegova supruga Cvia i Predrag. Repertoar je bio kosmopolitski, ali su se, ipak, najviše pevale ruske i jevrejske pesme. I oni koji nisu znali reči, znali su melodiju.

Pitam, u jednom zatišju, Mošea kako to da i on i njegova supruga znaju tolike ruske pesme. Odgovara da u kibucima, gde su i on i ona odrasli, nije važno šta se peva nego - da se peva. Podseća me da su prvi doseljenici u Erec Izrael došli iz istočne Evrope i doneli ne samo svoje pesme na jidišu, sa čestim i lako uočljivim elementima slavenskog folklora, nego i melos naroda s kojim su vekovima živeli. A lepa pesma se lako nauči i daleko čuje! Pevalo se sve do dolaska pred hotel.

Na završnom, svečanom, istinski carskom banketu bilo je malo prilike za ćaskanje s prijateljima. Domaćini su unapred napravili raspored i obeležili ko gde sedi za velikim okruglim stolovima razmeštenim u hotelskoj svečanoj Sali koja je nosila ime The Adam Rooms. Moje susetke su bile dve postarije Amerikanke (kažem "postarije", ali shvatam da su bile bar desetak godina mlađe nego što sam ja danas!), Helen Kej i Bel Kaufman. Razgovor se sveo na konvencionalnu razmenu generalija, komentarisanje onoga što smo jeli i pili i raspitivanje o putnim planovima za povratak. Preko puta mene su bili Matej Bor i njegova supruga, predaleko da bi se s njima moglo razgovarati. Tek sam sutradan ujutro, na autoputu Edinburg-Glazgov, od Mošea saznao da je Bel Kaufman unuka slavnog jevrejskog pisca Šaloma Alejhema. Prekasno!

Kad smo mu Predrag i ja rekli da ne idemo odmah u London, nego da ćemo najpre na dan-dva u Glazgov, u posetu jednom mom dobrom prijatelju, Amerikancu, koji je tad radio u Naučno-istraživačkom centru za Sovjetski Savez i Istočnu Evropu, Moše nam je ponudio mesto u svojim kolima. I on ide poslom u Glazgov, pa bi bilo lepo da se još malo družimo i razgovaramo. I bilo je "malo" - jer putovanje kolima na toj relaciji traje nepun sat. Moše nas je ostavio na železničkoj stanici. Opraštajući se od njega i zahvaljujući mu se i za ovu uslugu, izrazili smo nadu da ćemo se jednog dana ponovo negde videti. "Možda, sledeće godine u Jerusalimu!" odgovorio nam je s osmehom i nestao u saobraćaju – i iz naših života.

Pošto je dan bio sunčan i topao, a naši domaćini nas očekivali tek uveče, ostavili smo stvari u staničnoj garderobi i kupili vozne karte za Loh Lomon. Odlučili smo da dan provedemo na tom lepom škotskom jezeru.

* * *

U proleće sledeće godine, od 7. do 12. maja, Slovenački PEN je u Piranu organizovao veliku međunarodnu konferenciju po shemi sličnoj onoj u Edinburgu. Prvog dana: sastanak Egzekutive; drugog, trećeg i četvrtog dana: književna konferencija za Okruglim stolom, sa temom "Zašto pišemo?" Na spisku učesnika su bila mnoga poznata imena: Hajnrih Bel, Ernst Fišer, Tibor Deri, Đula Ilješ, Milan Kundera, Lars Gustafson, Karlo Kasola, Mario Soldati, Pjer Emanuel (tada predsednik Međunarodnog PEN-a), Alen Rob-Grije, Miguel Astuias, Moris Krenston, Artur London... Među mnogobrojnijim, manje poznatim ili potpuno nepoznatim imenima, spazio sam i ime jednog Izraelca - Hanoh Bartov. Podsećao me nečim – likom ili stasom – na Eriha Koša. To sam mu i rekao kad smo na nekom od prijema zapodenuli razgovor.

Pošto je u Piran pristigao i veliki broj pisaca iz čitave Jugoslavije, a među njima dosta prijatelja, gotovo da nije bilo vremena za nova poznanstva. Srećom, organizatori su odlučili da se treća sesija Okruglog stola održi u Rovinju, pa sam, tokom autobuske vožnje iz Pirana, s Hanohom prvi put duže razgovarao. Pomenuo sam mu susret sa Mošedom Šamirom u Edinburgu i izrazio želju da, u godinama koje dolaze, susreta sa izraelskim piscima bude što više. Kad mi je rekao da će, posle završetka konferencije, provesti dan-dva u Beogradu, ponudio sam se da mu budem vodič.

Slovenački organizatori su, kao posebnu privilegiju, zvaničnim delegatima jugoslovenskih PEN-centara, uz program konferencije, priložili propusnicu za portoroški Kasino. Tih godina su se u jugo-kockarnicama mogli kockati samo stranci – Jugoslovenima je ulaz bio strogo zabranjen. Isto veče, po dolasku, sreo sam se, u hotelu u kojem smo odseli, sa Tometom Momirovskim, predsednikom Makedonskog PEN-a. Pitao me je spremam li se u Kasino. Odgovorio sam da me Kasino ne interesuje: Opekao sam se jednom u Londonu i shvatio da me pare neće. Sutradan me je Tome potražio u sobi i zamolio da mu ustupim svoju propusnicu – ako je već nisam dao nekom drugom. Pružio sam mu je, uz komentar: "Znači, noćas si imao sreće u igrama na sreću, pa ti nije dosta". Zahvalio se, nasmejao i odmahnuo rukom. Protumačio sam to kao potvrdu moje pretpostavke.

Ali, dok je Tome imao sreće na kartama, mene je poslužila sreća u ljubavi. To veče su me, već oženjenog, ponovo oženili. Upotrebljavam množinu, mada je to bila zasluga samo jednog čoveka – pesnika (*Nomina sunt odiosa!*) koji je u Piran doveo

iz Beograda svoju lepu i mladu prijateljicu. Sedeli smo u hotelskoj bašti, u većem društvu, ona između mene i njega, pijuckajući i čekajući večeru. U jednom trenutku, pesnik je skočio kao oparen, munuo me u rame i prošaputao, "Pazi, L. je tvoja žena!" – i potrčao u susret Jari Ribnikar, koja je polako prilazila stolu. Ispostavilo se da Jara poznaje sve prisutne, osim gđe (ili drugarice) Puvačić, i jedne mlade Zagrepčanke, koja je bila u pratnji hrvatskog pisca već srećno rastavljenog od žene, pa ni njega ni nju Jarino prisustvo nije dalo uznemiriti. Mnogo godina kasnije, kad sam Jaru, na večeri u njenom stanu, upoznavao s pravom gospođom Puvačić, pitao sam se da li će pomenuti da su se već srele, u Piranu, davne 1971. – i kakve bi posledice, po moj brak, ta njena tvrdnja mogla izazvati. Jara je, srećom, sve bila zaboravila.

Paradoksalno je da se ovakve konferencije bolje pamte po pratećim aktivnostima – zezanju, druženju, dugim pijankama i gozbama u slučajno otkrivenim restoranima, nego po referatima i diskusijama na ozbiljne književne teme. Mada bih mogao, iz sačuvanog programa, prepisati naslove sve četiri diskusione sesije, održane u okviru teme "Zašto pišemo?", kao i imena njihovih voditelja, ne vidim zašto bih to učinio, jer se ne sećam ni ko je na njima govorio, ni šta je ko rekao. A pričama o bizarnim sporednostima nikad kraja! Evo još jedne.

Konferencija se završava 11. maja svečanom večerom, sa balom, u portoroškom Metropol hotelu "Lucija". Sutradan, rano ujutro, mamurni i neispavani, Predrag Palavestra i ja smo krenuli mojim kolima u Veneciju, da u radnji gde se prodaje rashodovana (ili ukradena?) roba iz američkih vojnih magazina, kupimo vindjakne koje su se tih godina mnogo nosile. Obavljena posla, promovali smo se malo po Veneciji, popili espresso na Trgu svetog Marka, i posle ručka krenuli nazad za Jugoslaviju. Negde na pola puta do granice uključimo radio i, tražeći program koji ćemo slušati, zaustavimo se na stanici koja je uživo prenosila neki veoma glasan i masovan politički miting. Nije nam dugo trebalo da po glasu zaključimo da govor drži Savka Dabčević-Kučar hrvatskim radnicima, u Splitu: "Neka hapse, idemo dalje!" Talas za talasom glasnog odobravanja. Slušamo bez komentara, dok Predrag ne reče: "Kad Tito shvati da ovi postaju popularniji od njega – zavrnuće im šiju." Miting se završava pre prelaska granice. U predvečerje stižemo na ljubljanski aerodrom. Predrag će avionom za Beograd, a ja još treba da stignem do Banjaluke, prespavam, i sutradan, sa ćerkom i pravom gospođom Puvačić, nastavim put kući, za Beograd. Vozim i, da ne bih zaspao, pevam iz sveg glasa sve što mi padne na pamet. Da mi je sad Moše u kolima! U stan svojih roditelja stižem više mrtav nego

živ. Hodam spavajući. Kažem da me ništa ne pitaju i da želim da se što pre dokopam postelje. Padam odmah u dubok san bez snova. Ne sanjam čak ni onu lepu, mladu ženu kojom su me u Piranu oženili, ni Savkino “Neka hapse, idemo dalje!”

Hanoh je, po završetku piranskog skupa, ostao nekoliko dana u Sloveniji i javio mi se telefonom iz hotela čim je stigao u Beograd. Ponudio sam mu da istog dana obiđemo grad, kolima, od Kalemegdana do Avale. Usput ćemo se bolje upoznati. Bio je otvoreniji od Mošea, i manje se ustručavao da govori o sebi. Utvrdili smo da je od mene stariji tačno deset godina (rođen 1926). Kao sedamnaestogodišnjak regrutovan je u Jevrejsku brigadu Britanske vojske, stigao do ratišta u Italiji i Flandriji, a vojevao je i u Palestini protiv Arapa, tokom Rata za nezavisnost. Diplomirao je istoriju na Jerusalimskom univerzitetu, i proveo dve godine u Londonu, kao savetnik za kulturu Izraelske ambasade. O tim diplomatskim danima je objavio čak i jednu knjigu. Piše kratke priče i romane, ali nije preterano mnogo objavljivao. Bavi se i novinarstvom: ima rubriku u jednom dnevnom listu.

I ja njemu dajem svoj kratki CV, pominjem da dosta prevodim, i da upravo pokušavam da u Beogradu nađem izdavača koji bi bio voljan da objavi priče Isaka Baševisa Singera. Singera sam “otkrio“ pre dve-tri godine. Očarao me je, i odmah sam počeo da ga prevodim, sa engleskog, razume se. Nešto od toga sam već objavio u časopisima, ali za knjigu ima dosta otpora. Koga to danas interesuje! Daj nam nešto iz savremenog života! Otvoreno mu kažem da u svemu tome, nesumnjivo, udela ima i naša proarapska spoljna politika. Ali da sam siguran da će, kad jednog dana bude objavljen, Singer fascinirati jugoslovenske čitaoce, kao što je mene.

U Beogradu ga je, čini mi se, najviše impresionirala debela hladovina Lisičjeg potoka. Više nego dedinjske vile i avalski toranj. Kaže mi da mu je žao što nema vremena da skokne do Sarajeva, i vidi rodni grad svog prijatelja, generala Davida Elazara. Da li sam čuo za njega? “Kako da ne. Dobro se sećam da se, posle Šestodnevnog rata, među mojim jevrejskim prijateljima pričalo kako su on i general Haim Bar-Lev međusobno otvoreno komunicirali na srpskohrvatskom, da bi zbunili arapske prislušne službe. Je li ta priča tačna?” Ne zna, ali nije isključeno.

Na rastanku mu kažem da ćemo sledećeg dana ručati kod mene, jer želim da ga upoznam sa svojom suprugom. Doći ću po njega kad završi posetu Savezu jevrejskih opština i vidi Jevrejski muzej. Tom prilikom mi poklanja dve knjige na ivritu. Poneo ih je da ih čita dok je u Jugoslaviji: roman Ive Andrića *Na Drini ćuprija* i jednu

tanušnu knjižicu malog formata, s crvenkastim mekim koricama – zbirku srpskih narodnih pesama o Kraljeviću Marku. Da li bih mogao da mu nešto ispričam o tom srpskom nacionalnom junaku? U šali kažem: “On vam je nešto kao David Elazar, u srpskoj srednjovekovnoj varijanti.” Molim ga da mi u svakoj knjizi nešto napiše.

Desetak godina kasnije, kad sam prebacivao svoju biblioteku u London, prevod Andrićevog romana sam odneo u Andrićevu zadužbinu; mini-zbirka narodne poezije je ležala dugo, nepročitana, među mojim knjigama u Londonu, sve dok nam iz Izraela nije došla u posetu jedna mlada rođaka moje žene, učiteljica po zanimanju. Poklonio sam joj je, uz zahtev da je pročita i svojim sinovima i svojim učenicima.

Kad smo se opraštali na beogradskom aerodromu kao stari prijatelji, na Hanohovo da se nada da ćemo se uskoro ponovo videti, odgovorio sam s osmehom: “Ko zna? Možda sledeće godine u Jerusalimu!” Tih dana je ova šala nosila u sebi nešto realno. Govorilo se da će jedan od sledećih kongresa Međunarodnog PEN-a biti održan u Izraelu, pa ako sam o svom trošku mogao u Edinburg, zašto ne bih finansirao i svoje putovanje u Jerisalim. Kad sam, krajem februara 1973. od Hanoha dobio pismo u kojem me obaveštava da će 16. decembra te godine u Jerusalimu biti otvoren Kongres Međunarodnog PEN-a, pomislio sam da moja fantazija počinje da se ostvaruje. Pisao mi je, zvanično, kao predsednik Organizacionog komiteta sekretaru Srpskog PEN-centra, a pismo, puno tehničkih detalja o organizaciji Kongresa i uputstava šta treba mi da učinimo sa svoje strane, završio “ličnom željom”: “Nadam se da ćete moći da dođete, kako bih mogao da uzvratim nešto od divnog gostoprinstva koje sam imao u Beogradu...”

Međutim, te godine je moj život - a verujem i njegov - počeo da se komplikuje. Krajem septembra sam otišao u Englesku, a već 6. oktobra, na Jom Kipur, počeo je novi arapsko-izraelski rat. Kongres u Jerusalimu je bio odložen. Održan je tek godinu dana kasnije, u decembru 1974, ali na njemu nije bilo Jugoslovena. Neposredni povod je bila jedna Holandsko-švajcarska rezolucija, u kojoj se Jugoslavija oštro osuđuje zbog progona pisaca i intelektualaca. Piscima je, kako to svedoči Palavestrina *Istorija Srpskog PEN-a*, posle niza sastanaka sa predstavnicima vlasti, saopštena “nedvosmislena politička poruka: da odlazak u Izrael, bez obzira na Rezoluciju, uopšte nije u državnom interesu, između ostalog i zato što bi se prisustvo Jugoslovena u Izraelu shvatilo kao priznavanje izraelskog prava na Jerusalim, a to bi se moglo loše odraziti na odnose sa nesvrstanim arapskim državama...” Tako je, u Jerusalimu, “bez prisustva jugoslovenskih zvaničnih predstavnika, doneta očekivana

Holandsko-švajcarska rezolucija o Jugoslaviji kao zemlji u kojoj se krše ljudska prava i drže u zatvoru zatočnici za verbalne delikte i prestup mišljenja.“

Kad sam u decembru 1976. konačno došao u Izrael, pokušao sam da sa Hanohom stupim u kontakt. Dobio sam odgovor da nije u zemlji. Prilikom docnijih poseta Izraelu nisam ni pokušavao. Pitao sam se, a i danas se ponovo pitam, nije li to bilo “diplomatsko odsustvo“ - posledica jugoslovenskog bojkota “njegovog“ Kongresa. Ne znam i verovatno nikad neću saznati.

* * *

Kad sam odlučio da napišem ovaj tekst o Šamiru i Bartovu, počeo sam da tragam za podacima o njihovim životima *posle* naših kratkih, meteorskih susreta. Prikupio sam obilje podataka, i kad bih ih sve iskoristio, ne znam gde bi bio kraj ovom tekstu. Zadovoljiću se, zato, samo kratkim rezimeom.

Kad smo se 1970. sreli u Edinburgu, Moše Šamir (rođen 1921) je već uveliko bio počeo svoj dramatični politički zaokret. Posle Šestodnevno rata, napustio je levičarsku partiju svoje mladosti, Mapam, pristupio desničarskom Likudu i postao jedan od osnivača “Pokreta za veliki Izrael“. Izabran 1977. godine za člana Kneseta, sedeo je u Parlamentu do 1981. Žestoko se protivio Sporazumu u Kemp Dejvidu i odluci izraelske vlade da se Sinaj vrati Egiptu. Posle potpisivanja mirovnog sporazuma sa Egiptom 1979. godine, izišao je iz Likuda i, sa još jednim nezadovoljnikom iz Kneseta, osnovao svoju ekstremno desnu stranku, “Tehija“.

Bio je kontroverzna ličnost ne samo kao političar. Tvrdi se da niko nije izazvao više skandala u celokupnoj savremenoj izraelskoj književnosti od njega. Svoje “desno skretanje“ je platio i kao pisac, jer su ga glavna književna udruženja isključila iz svog članstva. I kuđen i hvaljen, i nagrađivan i osporavan, “obimom svoga dela i njegovim direktnim suočavanjem sa problemima izraelskog društva, Šamir se smatra jednim od najznačajnijih pisaca u izraelskoj književnosti,“ zaključak je jednog od komentara na koje sam o njemu naišao. Umro je 21. avgusta 2004, u osamdeset trećoj godini života.

Hanoh Bartov je, otkrivam, mnogo pisao i mnogo objavljivao: deset romana, šest zbirki pripovedaka, tri knjige eseja. Često se vraćao svojoj omiljenoj temi: “velikim pričama iz prošlosti“. Punih dvadeset godina je imao svoju rubriku u dnevnom listu *Ma'ariv*. Prevođen i nagrađivan najuglednijim izraelskim književnim

nagradama, stekao je opšte poštovanje i visok ugled. Godine 2005. je dobio i počasni doktorat Univerziteta u Tel Avivu. Knjiga koja je privukla najveću pažnju bila je preko 700 strana duga biografija – i odbrana – njegovog starog prijatelja, Sarajlije i izraelskog generala Davida Elazara, jedinog Jugoslovena, “Crnogorca “ (kako su ga zvali), među Jevrejima rođenim u Palestini – Sabrama. Zvala se *Dado – 48 godina i još 20 dana*, a objavljena je u dva toma, 1978. Štampana u 50.000 primeraka, za tren oka je planula. Kad se 2002. pojavilo drugo, prišireno izdanje, na gotovo 800 strana, sa fusnotama i svim referencama kojih u prvom izdanju nije bilo, dnevni list *Ha’arec* je 11. septembra 2002. objavio s Bartovom veliki intervju, iz kojeg je samo mali deo podataka ovde, ukratko, prepričan. Iz tog intervju se vidi da je *Dado* knjiga emil-zolinske inspiracije i žestine, Bartovljevo *J’accuse*.

Kad je, po završetku Jomkipurskog rata, izraelska državna komisija ocenila da su načelnik generalštaba David Elazar i šef obaveštajne službe Eli Zeira najodgovorniji za nespornost i početne neuspehe izraelske armije, predložila je njihovu smenu. Elazar je sam dao ostavku i povukao se iz javnog života. Spremao se da napiše svoju “odbranu“ i spere ljagu sa svog imena. Zamolio je Bartova - a ovaj je pristao - da tu knjigu napišu zajedno. Neposredno uoči prve večeri Pesaha 1976. godine, javio se telefonom Hanohu, rekao mu da je obavio svoj deo posla i “da je došlo vreme“. Dogovorili su se da se sretnu posle praznika i odrede datum kad će krenuti na posao. Sledećeg poslepodneva Dado Elazar je bio mrtav. Umro je od srčanog udara, plivajući u bazenu, posle partije tenisa. Imao je 51 godinu.

Posle Dadove smrti Hanoh je, kaže, osetio veliku moralnu obavezu da sada, sam, obavi još nezapočeti posao. Našao se, jednog dana, u Elazarovom stanu, pred dva metalna ormara puna dokumenata i magnetofonskih traka - i počeo da čita i sluša. Već je ranije, odmah posle Elazarove ostavke, u svojoj rubrici u *Ma’arivu*, u članku “Odgovornost neodgovornog generala“, postavio pitanje kako je moguće da ministar odbrane, Moše Dajan, u očima komisije bude čist “kao novi sneg“, kad se znalo da se nijedna odluka u “bezbednosno-vojnoj sferi“ nije mogla doneti “bez njegovog znanja i autorizacije“. Dok su Dado i nekoliko viših oficira, okrivljeni za akcije, odluke i greške počinjene uoči rata, “bačeni psima“, “vlada i ministar odbrane kao njen deo su izigrali nevinost.“ To se moralo ispraviti! Moralna dužnost je, uprkos svim objektivnim i subjektivnim teškoćama, postala moralna nužnost!

Tragajući za podacima o Hanohu, otkrio sam da je pre nešto više od godinu dana, 22. marta 2007. bio u Londonu i održao predavanje u jevrejskom kulturnom

centru *The Spiro Ark*. Ne mogu sebi da oprostim što za to nisam znao. Sudeći po fotografijama, snimljenim tom prilikom, koje sam video – siguran sam da ga ne bih poznao. Kao ni on mene. Ipak bih mu prišao, predstavio se, podsetio ga na naš davni susret u prošlom veku, izvinio se za sve jugoslovenske nepodopštine iz prošlosti (mada za njih nisam kriv), i upitao: kakve su šanse da se ponovo vidimo – sledeće godine u Jerusalimu.